

УДК: 902:903

МАТВІЄНКО Л.В.

Миколаївський національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Матвієнко Людмила Володимирівна (1978 р.н.), аспірантка кафедри всесвітньої історії інституту історії та права МДУ імені В.О. Сухомлинського. Викладач історії кафедри соціально-гуманітарних дисциплін НУК імені адмірала С.О. Макарова. Автор понад десяти наукових статей, присвячених проблемам історико-культурного розвитку Степового Побужжя в II-I тис. до н.е.

СТЕПОВЕ ПОБУЖЖЯ НА ЗЛАМІ II-I ТИС. ДО Н.Е.: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Запропонована стаття присвячена дослідженню історіографії проблеми Степового Побужжя на зламі II-I тис. до н.е. Значну увагу автор приділяє історії вивчення городища "Дикий Сад". У статті акцентовано увагу щодо самостійності визначення пам'яток сабатинівської та білозерської культур на прикладі історіографії дослідження поселень у Миколаївській області.

The article is devoted to the research of historiography problem of the step Bag region in the II-I century B.C. The author gives great attention to the history of studying the settlement "Dykiy Sad". Special attention has been paid to definition of historical site of Sabatynivska and Bilozerska cultures on the example of historiographical research of settlement in Mykolayiv region.

Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою смугою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на Заході Тилигульським лиманом, на Сході – р. Інгулець, на Півдні – Дніпровським лиманом, а на Півночі – зоною лісостепу).

Протягом багатьох тисячоліть у Степовому Побужжі розвивалися давні культури старого світу. Одним із важливих періодів їх історії був кінець бронзового – початок раннього залізного віку, який охопив у Східній Європі другу половину II – початок I тисячоліття до н.е.

Культурно-історична своєрідність пам'яток доби фінальної бронзи Північно-Західного Причорномор'я, яка включала причорноморську

степову частину межиріччя Дунаю – Дністра – Південного Бугу, полягає в тому, що вони, займаючи західний регіон степових культур бронзової доби Євразії, знаходилися в прикордонні між двома історично створеними напрямками розвитку господарства із землеробським та скотарським характером: між культурами балкано-дунайського, центрально-європейського круга з високо розвинутим землеробством, значною за об'ємом обробкою металу та степовими племенами Північного Причорномор'я з визначеною роллю скотарства, рухливістю населення, широким розповсюдженням однакових форм культурно-господарських комплексів, які залежали від загальних географічних умов.

Північно-Західне Причорномор'я в цілому, і Степове Побужжя зокрема, виступало в якості магістрального шляху для степових культур у світ передових цивілізацій давньої ойкумени, що

був важливою ланкою культур пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського та малоазійського ареалів. У даному регіоні найбільш чітко і яскраво відобразилися зв'язки з землеробськими культурами Південно-Східної Європи. Характерна рухливість степових культур з сходу змінювалася творенням культур місцевих племен, які розвивалися разом із культурами Карпато-Дунайського і центральноєвропейського регіону.

У кінці II тисячоліття до н.е. територію Північного Причорномор'я заселяли племена сабатинівської і білозерської культур, які залишили велику кількість різноманітних археологічних пам'яток.

Цілеспрямовані дослідження Степового Побужжя почалися в кінці XIX – на початку XX століття. В. Гошкевич вперше підготував короткий нарис археологічних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, та висловив думку про те, що найдавніші поховання належать кіммерійському періоду. Подібне об'єднання всіх доскіфських пам'яток характерне не лише для концепції Гошкевича, але і для інших дослідників, як, наприклад, Д.Я. Самоквасов, який намагався в низовинах Дністра знайти могили кіммерійських царів, описаних Геродотом [1].

Знахідки в 1912 році Бородінського (Бессарабського) скарбу дозволили Е.Р. Штерну, А.А. Спіцину та іншим дослідникам розглядати стародавності Північного Причорномор'я у хронологічному зв'язку з аналогічними пам'ятками Центральної та Південно-Східної Європи, Егейського світу, Кавказу та Сибіру [2].

У 1920-30-ті роки широко розгорнулися археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури, особливо поселень, почалися розкопки населення сабатинівського типу на Сухому лимані [3], був знайдений Червономаяцький скарб ливарних форм з керамікою сабатинівського типу [4]. У 1940-х роках А.В. Добровольський розкопав курган доби бронзи у селі Кисельово [5] та почав розкопки Сабатинівського поселення, яке надалі дало назву всьому культурно-хронологічному центру пам'яток доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, відокремлених в особливу археологічну культуру [6].

У 1949 році М.Ф. Болтенко дослідив поселення ранньосабатинівського типу Вікторівка III [7], а М.С. Сініцин у 1946-1947 роках – поселення в урочищі біля с. Ільїнка. Ці дослідники виділяють особливу культуру доби пізньої бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї, пов'язують її з кіммерійцями, нащадки котрих під ім'ям калліпідів пізніше увійшли до складу Скіфії.

У кінці 50-х на початку 60-х років XX ст. з питань приналежності пам'яток доби пізньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я сформувалися дві точки зору: про їх східне походження та зрубної приналежності

(О.О. Кравцова-Гракова) та про місцевий розвиток самостійної сабатинівської культури (М.Ф. Болтенко, А.В. Добровольський, М.С. Сініцин, Н.М. Погребова, І.М. Шарафутдінова, І.Т. Черняков та ін.).

Ще в 1930-ті роки були проведені перші розкопки в Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, де працювала археологічна експедиція, яка не тільки дослідила пам'ятки Побужжя, але і провела розкопки ряду курганів доби бронзи (Сабатинівка, Кременчук) [8]. У кінці 1950-х років Н.М. Погребова у Степовому Побужжі дослідила поселення Анатолівка, Леонідівка та Пересаївка.

Відоме Степове Побужжя і багатими скарбами бронзових предметів (Антонівський, Бецилівський, Добрянський, Орловський, Софіївський та ін.). Саме в межиріччі річок Південний Буг і Дністер була знайдена Червономаяцька бронзолivarна майстерня.

З початку 1960-х років починається новий етап дослідження пам'яток доби бронзи цього району. В результаті дослідження всієї степової зони Північно-Західного Причорномор'я, були відкриті сотні нових поселень доби пізньої бронзи, змінивши уявлення про заселення вказаної території. Основні роботи велися в Південному Побужжі Інгульською експедицією під керівництвом О.Г. Шапошнікової біля с. Суха Балка, в Новогригор'ївці та Степовому [9]. Проводилися розкопки поселень Жовтень, Новорозанівка, Пелагіївка, Кам'янка, Бузьське, Ташлик, Щуцьке, Виноградний Сад [10]. Були отримані матеріали щодо розмірів і планування поселень, техніки будівництва, особливостей архітектури житла та господарських споруд, розвитку ремесла.

У ході розкопок дослідники дійшли до таких висновків:

- топографічно поселення сабатинівської культури можна розділити на три групи – пойменні (Федорівка I, Володимирівка, Виноградний Сад та ін.), побережно-балочні (Бузьське I, Новорозанівка II, Сергіївка, Степове, Ташлик IV та ін.) та степові (Сабатинівка, Балабанівка та ін.);
- за формою поселення розподіляються на квадратні (Ташлик IV, Новобогданівка II), овальні (Балабанівка VII) і підтрикутні (Ташлик I);
- площа поселень коливається від 0,5 до 20 га;
- за характеристикою культурного шару виділяються – довготривалі з вираженим культурним шаром та залишками домобудівництва (72 %) і сезонні стоянки (18 %);
- помешкання розподіляються на глинобитні, кам'яні і глинобитно-кам'яні (наземні та заглиблені), а за розмірами: на невеликі (площа 16-20 м² – Анатоліївка, Пересаївка, Ташлик IV), середні (площа 34-40 м² – Ташлик I, Степове, Щуцьке I) та великі

(площа понад 40 м² – Балабанівка, Бузьське IV, Степове, Виноградний Сад).

У 1964 році були розпочаті дослідження і в басейнах невеликих річок нашого регіону. Так, загоном Миколаївської групи ОАТ (керівник В.І. Нікітін) було здійснене археологічне обстеження обох берегів річки Висунь від с. Володимирівка до с. Калуга.

Основна маса пам'яток Степового Побужжя доби пізньої бронзи належить сабатинівській культурі. До недавнього часу вважалося, що в нашому регіоні окрім сабатинівського населення в цей час не було інших жителів, носіїв іншої культурної традиції.

Проте, дослідження поселення “Дикий Сад”, у місті Миколаєві змінили наше уявлення про населення регіону Степового Побужжя в добу фінальної бронзи.

Поселення “Дикий Сад” зафіксоване ще в кінці 1920-х років і довгий час відносилось дослідниками до сабатинівської культури. Регулярні розкопки поселення, які проводилися археологічною експедицією Миколаївського державного університету під керівництвом Ю.С. Гребенникова протягом останніх дванадцяти років дозволяли з великою часткою вірогідності стверджувати, що це поселення виникло в сабатинівський час і продовжувало існувати протягом усього білозерського періоду і можливо трошки довше.

Треба відмітити, що, окрім поселення “Дикий Сад”, за рядом ознак до білозерської культури в Степовому Побужжі, на думку Я.П. Гершковича, можна віднести і такі поселення – Атаманка (Березанський район), Велика Корениха та Хутір Каминського (Варварівка II) (Миколаївський район), Себіно II (Новоодеський район) та інші.

Однак, із усіх поселень, котрі можуть бути віднесені до білозерської культури, найбільш дослідженим є “Дикий Сад”, усі останні – це тільки підйомний матеріал.

Виходячи з цього, поселення “Дикий Сад” займає особливе місце, і не тільки своїм комплексом керамічної посуду, в котрому відобразилися впливи малохарактерні для Степового Побужжя даного часу, але і усіма своїми археологічними показниками, аналогів котрим у нашому регіоні у відому добу не знайдено.

Подальше комплексне вивчення артефактів поселення “Дикий Сад” та недостатньо вивчених поселень Степового Побужжя кінця II – початку I тисячоліття до н.е. допоможе пролити світло на багато “темних” та суперечливих моментів історії нашого регіону та всієї Південно-Східної Європи, доби переходу від бронзового до залізного віку.

В інших районах Північного Причорномор'я комплекси поселень ще менш вивчені. Особливо це стосується приморської частини Буго-Дністровського межиріччя, де розкопки поселень

не проводилися з середини 50-х років. Проте, розвідками та обстеженнями на цій території виявлено близько 200 поселень доби пізньої бронзи, які найбільш густо розташовані вздовж водних систем саме в приморській її частині [11].

Наступний напрямок у вивченні пам'яток доби пізньої бронзи пов'язаний з вивченням бронзолivarного виробництва [12]. На цій території О.М. Черних виділив Інгуло-Червономаяцьке вогнище металообробки, одне з найбільш потужних у Східній Європі. Найцікавішим із скарбів Північного Причорномор'я є Інгульський скарб [13].

Таким чином, більш ніж за столітній період нагромаджено фонд речових джерел, який дозволяє уявити сабатинівську та білозерську культури.

Уявлення про самостійність пам'яток сабатинівського типу, не прив'язаних за своїм походженням до зрубної культури, набуло розвитку в дослідженнях пам'яток доби пізньої бронзи. Одночасно з Н.М. Погребовою думку про самостійність сабатинівської культури висловила В.Д. Рибалова, згідно якій сабатинівська культура знайшла свій повний та завершений розвиток на західній околиці Правобережної України, тобто, територіально – у Північно-Західному Причорномор'ї.

І.М. Шарафутдінова підтримала ідею В.Д. Рибалової про самостійність сабатинівської культури [14]. Вона виділила характерні риси сабатинівських пам'яток: наземні житла, використання каміння в будівництві, особливі типи посуду, пружкову орнаментацию, кісткові та металеві вироби. А також зробила висновок про те, що вони відносяться не до доби культури пізньої бронзи, яка передуює білозерській, а є самостійною культурою. Наявність кераміки на деяких сабатинівських поселеннях дозволило Шарафутдіновій припустити генетичний зв'язок між цими культурами. Це ще в загальній формі робили С.С. Березанська, при виділенні культури багатопружкової кераміки [15], а також Д.Я. Телегін при публікації матеріалів із Ушкалки [16]. На думку І.М. Шарафутдінової у створенні сабатинівської культури, окрім місцевих племен брали участь носії зрубної культури, які просувалися в Північно-Західне Причорномор'я з середини II тисячоліття [17].

Поховальні пам'ятки Степового Причорномор'я дозволили автору на основі аналізу інвентаря, рис обряду та стратиграфічних даних розділити поховання на п'ять послідовно хронологічних груп: поховання культури багатопружкової кераміки, ранньозрубні, вівнізька група, сабатинівська, поховання білозерського типу.

Весь процес культурного розвитку в добу пізньої бронзи уявляється таким чином: під впливом переміщень зрубних племен на території Придніпров'я, зайнятою племенами

культури багатопружкової кераміки, тут складаються пам'ятки вовнізького типу як перехідні до сабатинівського. Результатом схрещування культури багатопружкової кераміки та зрубної у верхньотравневих похованнях Степове Подніпров'я виділяється в прикордонну зону розселення сабатинівських племен, матеріальна культура яких носить складний характер та вміщує як місцеві, так і східні та західні елементи [18].

О.М. Лесков піддав різкій критиці погляди І.М. Шарафутдінової про виділення самостійної сабатинівської культури [19]. Критика головним чином була направлена за знищення відмінностей сабатинівських пам'яток від зрубних у поховальному обряді, типології та класифікації кераміки. Пояснення багатьох відмінностей пов'язувалося з віддаленістю від основної території зрубної культури, особливістю географічних умов [20]. Нові риси в сабатинівських пам'ятках пояснюються на його думку, із їх загальним соціально-економічним рівнем. Він повністю також відкинув генеалогічний зв'язок сабатинівських пам'яток з культурою багатопружкової кераміки тому, що вони займають різні території.

Таким чином, у розвитку ідей обґрунтування самостійної сабатинівської культури залишалося багато невирішених питань. І лише інтенсивні польові дослідження 70-80-х років у західній частині причорноморських степів, а також вивчення пам'яток доби бронзи дозволили в наш час заповнити цю лакуну. Перш за все, з'ясовано своєрідність так званих поховань пізньемного типу доби ранньої бронзи, в інвентарі яких виявилися елементи балкано-дунайських культур доби бронзи та центральноєвропейських культур шнурової кераміки [21]. Тривалість контактів степових племен Північно-Західного Причорномор'я з культурами доби ранньої бронзи Балкан відмічена М.Я. Мерпертом [22].

У степах від Бугу до Подунав'я виділено Південно-Західний варіант всередині давньоюмної культури [23].

Сабатинівська культура, яка виникла на базі багатопружкової кераміки в умовах тісного зв'язку з культурними процесами на заході та на сході, пройшла тривалий шлях розвитку, про що свідчить високорозвинене кам'яне будівництво, могутній осередок металообробки, велика кількість поселень. У процесі розвитку сабатинівська культура пройшла два етапи: власне сабатинівський та білозерський (тудоровський).

Г.І. Мелюкова, дослідивши поселення поблизу Тудорова на Дністрі, вперше відокремила пам'ятки білозерського типу в Північно-Західному Причорномор'ї, вказавши при цьому на їх відмінності від подібних пам'яток більш східних районів степів: велика кількість лизькованої кераміки, відсутність великих посудин з великим горлом, напівкулястих мисок та ін. Ці відмінності послужили основою для введення терміну "пам'ятки білозерсько-тудорівського типу" [24]. Т.І. Мелюкова переглянула питання про те, що білозерська кераміка з'явилася в результаті подальшого розвитку зрубної кераміки на сабатинівському етапі [25], а також про появу лизькованого посуду в білозерських пам'ятках шляхом запозичення її із лісостепових культур: білогородської та чорноліської [26].

Таким чином, огляд досліджень білозерських та сабатинівських пам'яток показує наскільки різними підходи вчених до питання про походження культурного змісту, зв'язках племен доби пізньої бронзи. Ми вважаємо, що сабатинівська культура є самостійною, спираючись на точку зору тих авторів, які займаються вивченням сабатинівської та білозерської культур, як самостійних історико-культурних спільнот.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во II половине II тысячелетия до н.э. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 3.
2. Там само. – С. 12.
3. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 131.
4. Черняков И.Т. Краснояцкий клад литейщика. – К.: СОГAM, 1975. – С. 87.
5. Там само.
6. Черняков И.Т. О познеямной культуре Северо – Западного Причерноморья. – Ужгород: Изд-во Ужгор. ун-та, 1978. – С. 144-151.
7. Добровольский А. В. Первое сабатиновское поселение // АП. – 1952. – С. 86.
8. Никитин В.И. Поселение эпохи бронзы у с. Сухая Балка // АУИ. – 1952. – С. 86.
9. Шарафутдинова И.Н. Раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Степовое // АО. – 1978. – С. 432.
10. Шарафутдинова И.Н. Исследование поселения сабатиновской культуры на Южном Буге // АО. – 1985-1987. – С. 432.
11. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во II половине II тысячелетия до н.э. – С. 14.
12. Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре // СА. – 1968. – № 3. – С. 6-34.
13. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976. – С. 180.
14. Симонова Э.А. Ингульский клад // СА. – 1966. – № 1. – С. 17; Никитин В.И., Черняков И.Т. Курлозский клад эпохи поздней бронзы // СА. – 1981. – № 2. – С. 151-160; Субботин Л.В., Черняков И.Т., Новотроянский клад и вопросы обмена металлом в эпоху поздней бронзы // Археология. – 1982. – № 39. – С. 15-22.
15. Березинская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41.

16. Телегин Д.Я. Вопросы относительно хронологии памятников поздней бронзы Нижнего Поднепровья // Археология. – 1961. – № 11. – С. 20-27.
17. Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабастиновской культуре. – С. 16-34.
18. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во II пол. II тыс. до н.э. – С. 3-158.
19. Лесков А.М. О северопричерноморском юге и металлообработке в эпоху бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 143-178.
20. Лесков А.М. Предскифский период на юге Украины. – М., 1971. – С. 75-91.
21. Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964-1966). – М.: МАСП, 1970. – С. 5-115.
22. Мерперт Н.Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. – М.: Изд. АН СССР, 1965. – С. 10-20.
23. Там само.
24. Черняков И.Т. Красномаяцкий клад литейщика. – С. 85-123.
25. Мелокова А.И. Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – С. 259.
26. Тереножкин А.М. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Из-во АН. УССР, 1961. – С. 230-248.